

المساجد

محمد سپهری

نقد و بررسی آثار مکتوب به عنوان جلوه گامی از آندیشه در عصر حاضر، یکی از عرصه های پرخورد آرا و تماشای افکار به شمار می رود، که علاوه بر شناسایی بافته های فکری دیگران، به سنجش نقاط ضعف و قوت استدلالهای آنها می پردازد. از این رهگذر، مجله مسجد در شماره های گذشته به نقد و بررسی کتابهایی در مورد مسجدهمت گماشت. در این شماره، معرفی و نقد کتاب المساجد که به بررسی سبکها و روشهای معماری مساجد تاریخی تا زمان حاضر می پردازد، تقدیم می شود.

المساجد

د. حسین مؤنس

۲۷ - سالار، ربيع الاول ۱۴۰۱ هـ - بنابر (کتابخانه المکتبی) ۱۳۸۱ م

● المساجد

● نویسنده: حسین مؤنس

● ناشر: عالم المعرفة

● چاپ اول، ۱۴۰۱ هـ. ق/ ۱۹۸۱ م

● ۳۹۰ ص (۳۲۲ ص متن + ۲۶ ص تصویر و فهرست)

مسجدالحرام فهرست گردیده، و از اراقة هرگونه شرح و تفسیری خودداری شده است.

۲. المسجد في الحديث الشريف

مؤلف با استفاده از کتاب اعلام المساجد زوکشی، بخشی از احادیث رسول اکرم (ص) را دربارهٔ مساجد، و فضیلت و احکام آن آورده است.

۳. دور المساجد في بناء الجماعة الاسلامية

نویسنده در این فصل با بیان جنبه‌های هنری و معماری مساجد، به نقش دینی، سیاسی و اجتماعی مساجد در تاریخ جامعه اسلامی پرداخته است. به اعتقاد نویسنده، مسجد ملک امت اسلامی است و سلطان و شاه، و حکومت و دولت، هرچند ممکن است آن را ساخته باشند، هیچ حسی در آن ندارند. همین امر، نقش مهمی در استقلال قضایی مسلمانان به دور از نفوذ حکومت و دولتمردان به وجود آورده است. به عقیده نویسنده، دقیقاً به همین سبب بود که جماعت اسلام از مساجد به عنوان پایگاهها و مراکز آموزش استفاده کرد، چه علم از ویژگیهای امت بود و حکومت هیچ مسئولیتی در این زمینه نداشت.

مساجد ۱ ملک جماعات اسلام، مساجد، مراکز دانش و مؤسسات آموزشی، توسعهٔ مساجد در کشورهای همجوار بلاد اسلامی، و مساجد و پوشاک مسلمانان، از جمله موضوعاتی است که در این فصل به بحث آمده است.

۲. هیواد المساجد

این فصل به تاریخ پیدایش و تطور مساجد اختصاص دارد. مؤلف بر آن است که تاریخ مساجد در حقیقت تاریخ تمدن اسلام است، و همان گونه که گفته اند: شعر دیوان عرب است، مساجد دیوان اتمهای اسلامی است. به طور مثال، تاریخ مسجد الشیخ (ص) بیانگر فصلهای پرباری از تاریخ اکثر دولتهای بزرگ اسلامی شرق است. همین نقش را بیشتر مساجد جامع و پایتختهای بزرگ اسلامی دارد، که در این مورد می‌توان از مسجد جامع عمروبن عاص در مصر و مسجد عقبه بن نافع در فیروان نام برد.

مؤلف با طرح موضوع اصالت مساجد در اسلام، از مسجد الشیخ (ص) به عنوان پدر مساجد یاد کرده، و به چگونگی پیدایش و تاریخ تطور و توسعهٔ آن دو دوره‌های مختلف پرداخته است. سپس، داستان بنای مسجد براساس روایت محمدبن مسلم بن شهاب زهری و براساس نقل زوکشی در کتاب اعلام المساجد، آمده است.

در این فصل، نویسنده نخستین مساجد جامع را ۲ مسجد بصره، کوفه، فسطاط و عقبه در فیروان دانسته، و به اختصار از هرکدام سخن گفته است.

در اهمیت و جایگاه مسجد در نظام اسلامی، همین پس که رسول اکرم (ص) به محض ورود به مدینهٔ منوره و قبل از هرکاری، مسجدی برپا ساخت. پیش از این نیز، آن حضرت در همان چند روزی که در محلهٔ قبا به انتظار ورود برادر و پسر هم خود علی (ع) به سر می‌برد، مسجد قبا و در آن محل بنا کرد. مسجد همواره از جنبه‌های گوناگون مورد حمایت و توجه گروههای مختلف تخیکان و ثودهٔ مردم بوده است. نویسندگان مسلمان و غیرمسلمان در این باره کتابها نوشته اند، که هر دوز بر شمار آن افزوده می‌شود. یکی از این کتابها، کتاب نسبتاً مفید المساجد است که در این بخش به معرفی آن می‌پردازیم. المساجد، در ۱۱ فصل به شرح ذیل تدوین شده است:

۱. المسجد في القرآن الكريم

در این فصل، آیات قرآن کریم در بیان فضیلت مساجد، دشمنان مساجد، مسجد ضرار و مسجد تقوا، احکام مساجد و

نویسنده بار دیگر به بحث از نمازخانه و صحن مسجد می پردازد، و بحث از مآذنه، گنبد، مقصوره، ستونها و پایه های مساجد را به فصل دیگری وا می گذارد، که در آن از معماری اسلامی و شیوه های گوناگون آن سخن خواهد گفت. در پایان فصل، در مورد وضوخانه و حکم آن مطالبی آمده است که با بیان مقصوره به پایان می رسد. نویسنده متذکر می شود که در صدر اول اسلام چیزی به نام مقصوره وجود نداشت، و فقهایی چون ابوالعباس قرطبی در شرح صحیح مسلم، نمازخوانان در مقصوره را جایز نمی دانند، و افرادی چون حسن بصری و بکر مزنی به این علت که پس از پیامبر (ص) به وجود آمده است، در مقصوره نماز نمی خوانند. اما این استدلال را نویسنده با دلیل نقلی، رد کرده است.

۵. العناصر الرئيسية في عمارة المساجد
 در این فصل از ارکان مساجد به تراز ذیل مطالبی آمده است: نمازخانه (بخش سرپوشیده مسجد در سمت قبله)، صحن (بخش رویاز مسجد) قبله (صدر مسجد، و آن قسمت که به دیوار سمت مکه چسبیده است).
 مؤلف در بیان نخستین قبله مسلمانان و چگونگی و علت تغییر آن، معتقد است که قبله از ویژگیهای اسلام است، و در هیچ کلام از ادیان دیگر چیزی به این نام شناخته نیست، بلکه به هر سمتی عبادت می کنند و معابد خود را بر اساس اصول مهندسی می سازند.

۶. طرز المساجد

در این فصل، معماری اسلامی و مکاتب و سبکهای مختلف آن بررسی شده است. نویسنده بیان کرده که به رغم اختلاف دوره ها، سرزینتها و سلیقه های متفاوت معماران، معماری اسلامی حافظ ویژگیهای اسلامی مساجد است: سادگی، هماهنگی و وقار است.

مؤلف مهمترین تألیف در این باره را کتاب هنر اسلامی نوشته ارنست کونل می داند، که معماری اسلامی را بر اساس دوره زمانی یا منطقه خاصی تقسیم بندی نکرده است. نویسنده این فصل از کتاب خود را بر اساس نوشته کونل تنظیم کرده، و در حقیقت خلاصه همان کتاب را در این فصل آورده است، که به فراز ذیل می آید:

مسجد صومیه مالزی

پیدایش معماری اسلامی در مساجد: مسجد النبی (ص)، مسجد کوفه، مسجد بصره، مسجد عمرو بن عباس فسطاط و مسجد عقبه بن نافع در قیروان.

نویسنده دیدگاه خاورشناسان را که مسلمانان قبله را از یهودیان و مسیحیان گرفته اند پنداری اشیاء می داند، و در رد آن می گوید: در حقیقت، قبله یک مفهوم اسلامی است که یهودیان و مسیحیان آن را نمی شناختند.

سبک عباسی: مسجد بغداد، مسجد واسط، مسجد سامره، مسجد ابی دلف، مسجد ابن طولون، بازسازی مسجد قیروان به دست زیاده الله اعلی و ...

به اعتقاد مؤلف، در فرهنگهای لغت بزرگ و در تفسیر لفظ محراب، همان ابهام دیده می شود که در تفسیر لفظ قبله وجود دارد. به طور مثال، در کتاب لسان العرب ۲۰ صفا برای این واژه آمده است. مؤلف پس از بیان بخشی لغوی و زبان شناختی، به بیان پیدایش و تطور محراب می پردازد، و آن را فصلی بلند از تاریخ معماری اسلامی می داند.

سبک فاطمی مصر: مسجد جامع الازهر، مسجد جامع الحاکم باقرالله، مسجد جامع الامصر، مسجد جامع طلائع بن رزیک

نویسنده مفهوم منبر را از واژه های دخیل می داند، که از طریق مسیحیان نجران و با لهجه یمنی وارد لغت قریش شده است، و فرهنگهای لغت شرح کاملی در این باره ندارند. همچنین، ضمن سخن از منبر رسول اکرم (ص) و برخی از منابر مساجد جهان اسلام، اهمیت دینی، سیاسی و اداری منابر مساجد جامع به بحث آمده است.

سبک سلجوقی: ابتکار ساخت مدارس در عراق و شام و تأثیر پلبری مساجد از آن، مسجد سلطان، مسجد جامع اصفهان، مسجد نورالدین زنگی در موصل، مناره های حلزونی، مناره جامع بلس، مناره مسجد سوق الغزل، مساجد شام، مساجد آسیای صغیر، مسجد سیراس، مسجد قونیه و ...

سبک ایرانی - مغولی: مسجد جامع گوهرشاد، مسجد قاپلان در بخارا، مسجد تیمورلنگ در سمرقند و مسجد کیود در تبریز

است. آنگاه، وی به تقسیم فرید شافعی نویسنده مصری اشاره می کند، که در کتاب العماره العربیه فی مصر الاسلامیه مساجد را به ۲ دسته ساده به سبک مسجدالنبی (ص) و پیچیده به سبک مساجد ایران دار که در پناهای دینی مثل خانقاه و مدرسه به کار رفته است، تقسیم می کند. در ادامه، نویسنده نقاط اساسی تقسیم فرید شافعی را آورده است.

سبک مالیک در مصر و شام؛ چگونگی تحول مساجد به مجموعه های معماری شامل مسجد، روضه (صریح)، مدرسه، و گاهی اوقات آبراه و بیسماستان، هم چون: مسجد ظاهریس، مسجد ناصر در قلعه جبل، مسجد جامع سلطان مزید، مسجد جامع سلطان فلارون، مسجد جامع سلطان حسن، مسجد جامع سلطان برفوق، مسجد قاپنهای، مسجد جامع سلطان غوری

سبک مغربی و اندلس: نقطه آغاز این سبک، مسجد حقه در قیروان و مسجد اسوی قرطبه است، که وسعت زیاد نمازخانه ها، قوسهای مزدوج و تفنن در محرابها، برخی ویژگیهای متمایز آن با دیگر مساجد است.

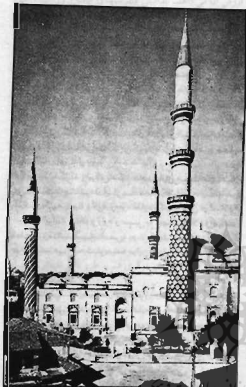
سبک ایرانی صفوی: مسجد شیخ صفی اردبیل، مسجد شاه اصفهان، مسجد کوچک جامع ابروان، مسجد و مدرسه سلطان حسین اصفهان، شاهنامه در عتبات مقدسه کربلا، نجف، سامره و کاظمین

نویسنده در بیان این سبک و نمونه های آن، به طور بسیار مجمل سخن گفته، و نوشته ارنست کونل را بی اندازه خلاصه کرده است.

سبک مغولی هند: مقبره شیرشاه در سهرام، مقبره اکبرشاه در سکاوندرا، تاج محل در آگره، مقبره سلطان اعتماد الدوله، آرامگاه محمود عادل شاه دریناپور، مسجد جامع پیشاپور، مسجد بزرگ بیجاپور، مسجد فاتح پورسکری، مسجد جامع اکبرشاه و مسجد جامع مروارید در قصر شاه جهان سبک ترکی عثمانی: این سبک تداوم سبک سلجوقی با اقتباسهای فراوان از سبک ایرانی است، که در خلال نیمه دوم قرن ۱۳م و پس از سیطره امپراتوری عثمانی در آسیای صغیر، به وجود آمد. از نمونه های معماری این دوره است: مسجد اولو پاشا، مدرسه سلطان مراد اول در پورسا، مدرسه محمود پاشا، مدرسه مراد پاشا، جامع عتیق علی پاشا.

ترکان عثمانی مساجد بزرگ خود را به سبک کلیساهای ایاصولیه ساختند. از مساجد عثمانی به سبک کلیسای ایاصولیه، می توان از مسجد سلطان بایزید در استانبول یاد کرد. در قرن ۱۶م، معماری عثمانی در سیر تکاملی خود، به دست هنرمندی دارای استعداد نوبخ آمیز همچون هنرمندان برجسته عصر رنسانس، دستخوش تغییرات بسیار شد. این معمار هنرمند ستان نام داشت. مؤلف، تلاش برخی از پژوهشگران غربی دیوفانتی یا گلبانی تبار بودن ستان را رد کرده و او را مسلمان ترک اصیل دانسته است. از بناهای ساخت ستان، مسجد شاهزاده بر پایه مسجد محمدیه، مسجد جامع سلیمانیه با استفاده از طرح مساجد بایزید و ایاصولیه، و مسجد سلیمیه در ادرنه، می باشد.

مؤلف تقسیم کرسول از تاریخ معماری اسلامی و سبکهای آن را نقل می کند، که در حقیقت تقسیم نیست بلکه تاریخ و توصیف بهترین آثار معماری اسلامی تا نیمه عصر عباسی

مسجد جورج هرمان

نویسنده، کتاب جورج هرمان به نام خلاصه هنر اسلامی را زیباترین و کاملترین نوشته درباره هنرهای اسلامی می نامد، و می گوید: این نویسنده غربی، به یک سبک معماری اسلامی معین که با سبکهای دیگر تفاوت داشته و در یک دوره معین دو جهان اسلام سیادت کرده باشد تیرداشته است، بلکه پیشرفت عمومی تاریخ سیاسی و تمدن جهان اسلام را بررسی کرده، و تحول معماری اسلامی را جزئی - یا مظهری - از تطور کلی سیاسی و تمدنی اسلام دانسته است. ملاحظه ۴، مرحله برای این تصور بیان کرده است.

نویسنده این فصل را با طرح ۲ سؤال ذیل ادامه می دهد: آیا

۹. المساجد المتیقة الالفیه

نویسنده در این فصل، از دیگر مساجد تاریخی اسلام سخن می‌گوید. از آنها که قدس‌ترین آنها مسجد جامع عمروبن عاص به مسجد عتیق هم خوانده شده است، آنها را مساجد عتیقه می‌نامد؛ و چون عمره‌ها آنها بیش از هزار سال است، آنها را الفیه (هزارساله) نامیده است. این مساجد عبارتند از: مسجد جامع عمروبن عاص، گنبد صخره، مسجد جامع فیروان، مسجد جامع اموی دمشق، مسجد الاقصی، مسجد جامع قرویین فاس، مسجد جامع قرطبه، مسجد جامع سوسه، مسجد سامره، مسجد جامع احمدبن طولون و مسجد جامع الازهر.

مسجد سامره در بغداد

۱۰. الطرز المعماریة المساجدیة الکبری

این فصل با بیش از ۱۰۰ صفحه، پرجمع‌ترین فصل کتاب است. نویسنده در فصل ششم، از معماری اسلامی و سبکهای گوناگون و تاریخ پیدایش و تحول آن با استفاده از نوشته‌های همچون هنر اسلامی اثر کونول مطالبی آورد. و در این فصل، از ۷ سبک معماری اسلامی و ویژگیهای هر کدام به تفصیل سخن گفته، و از هر کدام نمونه‌ها یا نمونه‌هایی ذکر کرده است.

سبک مغربی: جامع مرابطین در تلمسان، جامع بنمطل، جامع کتیبه در مراکش، مسجد حسان در رباط الفتح، مسجد جامع قصبه در انسیلیه، مسجدهعبیه، مسجد مرابطین در الجزیره، مسجد بنی عبدالواد در تلمسان، مسجد سوق الغزل و ...

سبک اندلسی: از سبکهای خلافت، مسترمان و مدجنان با ذکر مثال یاد کرده است.

سبک مصر: مسجد احمدبن طولون، مسجد الحاکم بامرالله، مسجد الصالح طلائع بن رزیک، جامع جبوشی، جامع افر، جامع قلاوون و جامع سلطان حسن.

سبک سلجوقی: مسجد جامع و مدرسه انجی در آتاتولی، مسجد اولو جامع، گنبد سلطانبه، مسجد و مناره فونیه، مسجد جامع و مدرسه چوک در سیواس، گنبد و مقبره امیر تیمور در سمرقند، مسجد خضر (ع) و ...

می‌توان تاریخ معماری اسلامی را نوشت؟ و معماران مسلمان تا چه اندازه، موفق شده‌اند؟

وی در ادامه، معماری اسلامی را یک هنر مردمی دانسته که خود عامل رشد و بالندگی این هنر بوده است.

۷. المآذن والمقود والقباب و عناصر مساجدیة اخرى

نویسنده پیش از این و در فصل جداگانه‌ای، از نمازخانه، صحن، قبله، محراب و منبر به عنوان عناصر اساسی مسجد سخن گفت، و در این فصل با ذکر نمونه‌هایی به بیان ویژگیهایی همچون مناره، گنبد، ستون، و تزئینات مسجد می‌پردازد، و تاریخ پیدایش و تحول هر کدام را به تفصیل بازمی‌گوید. وی، نخستین مناره را - به نقل از بلازری - مناره مسجد بصره ساخته زهادین ایهی می‌داند. سپس، مؤلف از مناره‌های مساجد بزرگ شام، مصر، عراق، هند، ترکیه، جنوب شرق آسیا، و غرب اسلامی سخن می‌گوید، اما به مناره‌های مساجد ایران اشاره‌ای ندارد.

نویسنده گنبد را رکن مهم معماری مساجد اسلام می‌داند، که جداکردن آن از مأذنه مشکل است. مأذنه بدون گنبد، و گنبد بدون مأذنه وجود ندارد. گنبد، پیش از اسلام از آسیا به ایران، یونان و روم و سپس به جهان اسلام راه یافت. مقصوره، شمشبه، قمریه، و تزئینات مساجد، از دیگر موضوعات مورد بحث نویسنده در این فصل است.

۸. ارض المساجد

هر چند نویسنده همه دارالاسلام را زمین مسجد می‌داند، اما معتقد است که حجاز مهدخانه‌های خداوند است، زیرا مسجد مساجد (مسجد الحرام) و پدو مساجد (مسجد النبی) در این سرزمین واقع است.

مؤلف با بیان این مطلب که غار حوا مسجد پیش از اسلام است، به بحث از مسجد الحرام، نقشه کنونی آن که به دوره معاویه و سپس ترکان عثمانی برمی‌گردد، و آخرین توسعه حرم در روزگار مسعود بن عبدالعزیز می‌پردازد. آنگاه، مسجد النبی (ص) به عنوان دومین مسجد بزرگ اسلام و توسعه آن در دوره‌های مختلف بررسی می‌شود، و در پایان از مسجد قبا سخن می‌آید. وی معتقد است که در تاریخ اسلام مسجدی به نام علی، ابوبکر، عمرو عثمان نثاریم، و ذیلی دو دست نیست که ثابت کند کسی در عقبه منی مسجدی ساخته باشد. او این مطلب را نیز رد می‌کند که دو کنار شجره رضوان مسجدی ساخته شده باشد، بلکه عمر دو ایام خلافت خود در صدد چسبجوری درخت رضوان برآمد که دید از بین رفته است. این گفته نویسنده به تصریح تاریخ دروغ است، زیرا این خلیفه بود که دستور داد درخت رضوان را از جا کنند.

سیک هندی: مؤلف با ذکر نمونه هایی از مساجد و مقابر شاهان مسلمان هند، به تحلیل معماری اسلامی هند و ویژگیهای آن پرداخته است.

سیک ایران صفوی: مسجد جامع، مسجد شاه و مسجد شیخ لطف الله، هر سه در اصفهان.

نویسنده از نمونه های معماری ایران در عصر ایلخانان، محراب مسجد جامع کرمان را نمونه آورده است. در بخش دیگری به دوره اخیر معماری ایران عصر صفوی پرداخته، و از مسجد جامع عتیق شیراز، مقبره سراج الملوك و مسجد وکیل شیراز یاد کرده است.

جندب لندن، مسجد پاریس، مساجد یوگسلاوی و دیگر کشورهای اروپا، و مسجد واشنگتن، نمونه هایی است که به طور مشخص از آنها یاد شده است. در پایان، نویسنده چند پیشنهاد ارائه می کند، و کتاب را با عکسهایی از مساجد جهان اسلام به پایان می برد.

این کتاب به رغم جامعیت نسبی، نواقص چندی دارد که از ارزش آن می کاهد. نداشتن فهرستهای آبات و روایات، اعلام و اماکن، و منابع و مأخذ، چیزی نیست که بتوان براحتی از آن گذشت. نویسنده معمولاً نشانی نقل قولهای مستقیم و غیر مستقیم را به صورت درست نمی دهد، و با اشاره ای گذرا به نام نویسنده و کتابش بسنده می کند.

نقص دیگر، مربوط به گنجینه گرابه های مساجد ایران است، که نویسنده همچون سایر مؤلفان عرب آن را دست کم و بلکه نادیده گرفته و جز یکی دو مورد که بسرعت از آن گذشته، نامی از مساجد تاریخی ایران که جلوه گاه هنرهای اسلامی است، به میان نیاورده است، در حالی که جای داشت در سبکهای سلجوقی، صفوی - ایرانی، ایران عصر صفوی و نیز دوره تیموریان، از مساجد بزرگ آن سخن گوید.

هر چند فصل دوم - به لحاظ موضوع - بررسی و مطالعه بیشتری را می طلبد، اما مطالب آمده نه تنها نتوانسته است این هدف را به انجام رساند، بلکه به اصل موضوع هم صدمه زده است.

فصل هشتم بسیار ساده و بی محتوا برگزار شده است، در حالی که جای داشت درباره موضوعات عمیقتر سخن گوید. علاوه بر این، در جای دیگری هم به طور نامرتب از آن سخن گفته است.

برخی از فصلهای کتاب همانند فصلهای ششم و دهم، کاملاً تکراری است. فصل ششم خلاصه چند کتاب بویژه نوشته کونل است، و فصل دهم تکرار آن به گونه دیگر، در حالی که با آوردن فصل دهم، نیازی به تلخیص کتاب کونل نبود.

مسجد شیخی علی، ایران

۱۱. مساجد الیوم والغد

نویسنده این فصل را به مساجد امروز و سبک و مکاتب معماری آنها اختصاص داده است. نویسنده در این فصل بیشتر به کشور مصر می پردازد، و از گرابه های جدید در معماری مساجد سخن می گوید. علاوه بر این سبک جدید معماری مغرب در کشور مراکش، مکتب معماری جنوب شرق آسیا در مالزی و اندونزی، مساجد آفریقای شمالی و مرکزی، نهضت تأسیس مساجد در اروپا، آمریکا و استرالیا، مسجد قدیم و